

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ТА ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 265–269

Розглядається проблема впливу психологічних бар'єрів на активізацію та підвищення ефективності процесу навчання студентів при опануванні іноземної мови. Аналізуються наукові дослідження, в яких висунуті теоретичні основи концепції психологічних бар'єрів.

У наукових дослідженнях з підвищення ефективності навчальної діяльності студентів вищих навчальних закладів значна увага приділяється проблемі психологічних бар'єрів у процесі навчання. Зважаючи на її практичну значущість у сучасному повсякденному житті людей, особливо при опануванні іноземної мови, достатньо ретельно вивчаються різноманітні психологічні чинники цього процесу.

Разом із тим у науковій літературі саме питання психологічних бар'єрів не укладається у звичний понятійний апарат ні соціальної, ні загальної, ні диференціальної психології. Разом із терміном “бар'єр” фактично як синоніми вживаються також терміни “перешкоди”, “труднощі”, “утруднення”, “порушення” і т. д. Це свідчить про те, що реальність, яка описується цими термінами, поки не має загальноприйнятого опису її сутності. Тавтологія в багатьох дефініціях бар'єрів загалом полягає і в тому, що в одних випадках порушення в будь-якій діяльності визначаються через поняття труднощів; в інших, навпаки, порушення діяльності або процесу пов'язуються з перешкодами, бар'єрами. Таким чином, в одних випадках труднощі визначаються через поняття бар'єрів, в інших, навпаки, бар'єри визначаються через поняття труднощів або порушень діяльності. Тобто, в проблемі психологічних бар'єрів існує різноманітність поглядів на їх природу та розвиток. Деякі своїми суттєвими частинами перетинаються, інші демонструють суперечливість основних положень. Розбіжність у підходах зумовлена цілою низкою причин. Вважається, що певною мірою психологічний бар'єр є самоочевидним поняттям, і тому можна не давати

чіткого визначення. При цьому представники різних напрямів часто розуміють під цим поняттям доволі різні психологічні утворення.

На наш погляд, з позицій ефективного вивчення іноземної мови значний інтерес становить теорія О. М. Леонт'єва, який підкреслює, що мотиви не відділені від свідомості. Навіть тоді, коли мотиви не усвідомлюються, коли людина не усвідомлює того, що спонукає її виконувати певні дії, вони все-таки знаходять своє психічне відображення — у формі емоційного забарвлення дій. На думку автора, емоційне забарвлення (інтенсивність, знак і якісна характеристика) виконує специфічну функцію, що й спонукає розрізнити поняття емоції та поняття особистісного смислу. Іншими словами, О. М. Леонт'єв розкриває сутність психологічних бар'єрів при розгляді емоційних переживань, що виникають у процесі задоволення потреб. Він відмічає, що наші чуттєві образи, як і поняття, містять у собі рух, а значить, і суперечність; вони відображають об'єкт у його різноманітних зв'язках і опосередкуваннях [8].

Змістовний аналіз поняття “психологічний бар'єр” у психологічній науці найбільш послідовно розкривається Б. Д. Паригінім [9]. Автор розглядає проблему психологічних бар'єрів у руслі ідеї опосередкованості психічної діяльності людини в умовах сучасного науково-технічного розвитку, що призводить до наслідків двоякого характеру: з одного боку, збільшується інтенсифікація діяльності, з другого — знижується вихідний рівень емоційного потенціалу особистості, без якого інтенсифікація стає неможливою.

Б. Д. Паригінім зроблено висновок, що в самій інтенсифікації, яка передбачає максимальну включеність у діяльність, міститься її повна протилежність — тенденція до емоційної відключеності від неї, що породжується багаторазово опосередкованим характером діяльності. Сама ця обставина, на його думку, є однією з основних причин виникнення психологічних бар'єрів, які перешкоджають психічній активності суб'єкта. При цьому психологічні бар'єри поширюються не тільки на ставлення людини до предмета праці, а й на всю систему її комунікацій. У такому сенсі психологічні бар'єри виконують дві альтернативні за своїм характером функції: з одного боку, сприяють підвищенню рівня психологічної захищеності особистості стосовно зростаючої психічної напруженості, а з другого — нейтралізують такий потужний резервуар тонізації та стимуляції емоційної активності індивіда, яким є сфера його безпосереднього спілкування.

Така постановка проблеми психологічних бар'єрів зумовила виділення як причин виникнення психологічних бар'єрів, так і змістовне уточнення цього поняття. За своєю психологічною природою психологічний бар'єр є стійкою установкою або психічним настроєм особистості, фіксованим на вже досягнутому результаті, який гальмує подальшу мобілізацію й використання духовного потенціалу людини. У випадку, коли психологічний бар'єр визначається за допомогою виділення його функцій, розуміються такі процеси, властивості або навіть стани людини, які консервують прихований емоційно-інтелектуальний потенціал її активності. Це вказує не тільки на функції психологічного бар'єра — приховування емоційно-інтелектуального потенціалу активності, а й розкриває основного його носія — особистість, а також виділяє форми (способи) існування психологічного бар'єра — процеси, властивості, стан людини [10].

Дещо інше трактування цього феномена подається В. Ф. Галигінім: це психологічна перешкода, що заважає оптимальному перебігу процесів адаптації особистості до нових факторів оточення, зумовлена або особливостями ситуації, або особливостями повідомлення, або особливостями особистості [3]. У цьому визначенні сфера імовірної локалізації психологічного бар'єра розширюється — ситуація, повідомлення, особистісні характеристики комунікантів.

О. Ф. Волобуєва та Н. В. Яковлева як основні параметри психологічних бар'єрів виділяють: сукупність факторів, що становлять психологічні

бар'єри, їх масштаб, висоту, характер [2, 14]. Відзначено, що психологічний бар'єр є динамічним утворенням, що виявляється як негативне ставлення до об'єкта, і параметри якого мають різні значення у своєму розвитку та залежать від особливостей суб'єктів діяльності.

Питання про генезис психологічних бар'єрів по-різному вирішується сучасними дослідниками. Існує думка, що джерела психологічних бар'єрів закладено вже в самому факті існування спільноти та належності до неї індивіда [10]. Виокремлення індивідів у межах спільноти "ми" пояснюється дією механізму протиставлення іншій спільноті — "вони", що і є в цьому випадку психологічним бар'єром стосовно якого-небудь впливу на цю спільноту ззовні, тобто генезис психологічних бар'єрів розробляється у зв'язку з історичним поглядом на проблему.

У дослідженні О. О. Рояк питання про генезис психологічних бар'єрів розглядається в контексті співвідношення проблеми діяльності та спілкування. Психологічний бар'єр, за визначенням автора, — це своєрідний соціально-психологічний феномен, що проявляється як певний результат переживання особистістю труднощів спілкування [11]. Досліджуючи ігрову діяльність дитини, О. О. Рояк виділяє за труднощами два типи спілкування: мотиваційне та операціональне, на підставі чого й вирішуються питання про генезис психологічних бар'єрів. Так, дитина з операціональними труднощами об'єктивно не може задовольнити вимоги, які ставляться до неї з боку колективу однолітків, і з цієї причини між нею та іншими дітьми виникає операціональний бар'єр. При мотиваційних же труднощах потреби в грі та спілкуванні не стають провідними для дитини, і внаслідок цього між нею та більшістю дітей групи виникає мотиваційний бар'єр.

Низка досліджень сучасних психологів дає можливість виділити в бар'єрах їхні суттєві аспекти. По-перше, бар'єри пов'язуються із зовнішніми обставинами, що виконують функцію перешкоди. Такими Г. М. Андреева називає насамперед фактори соціального порядку, спричинені політичними, релігійними, професійними розбіжностями учасників діяльності, а також їхньою належністю до різних соціальних груп [1].

По-друге, бар'єри зумовлюються цілою низкою факторів внутрішнього порядку. І в такому контексті доречно говорити про труднощі та ускладнення в будь-якій діяльності як про другий компонент бар'єрів. Труднощі можуть бути пов'язані з особливостями виховання, а саме: з бруталністю,

звичкою “тиснути” на інших; труднощі можуть виникати внаслідок невміння розкриватися, за відсутності потреби у взаємодії, яка виражається в схильності до резонерства, неухважності до партнера, образливій поблажливості або прямій байдужості; за неусвідомленого прагнення зігнати почуття ворожнечі та побоювань, заподіяти біль людині, взаємодії, що не приносить задоволення через фальш і лицемірство. Ці труднощі виражаються в особливій формі психічних станів і виявляються в зовнішній пасивності, з одного боку, а з другого — вони пов’язані з різноманітними проявами особистості, індивідуальності (невдоволенням і прикрістю, апатією або агресією, внутрішнім занепокоєнням і страхом, особистісними порушеннями та внутрішніми конфліктами).

Є. Д. Туманов визнає існування таких типів бар’єрів, які визначаються причинами змістово-значеннєвого порядку [12]. На прикладі одержаних експериментальних даних він показав, що психологічний бар’єр може в одних випадках обмежувати активність, в інших, навпаки, підвищувати її. Внутрішні труднощі можуть виникати також за необхідності змінювати звичний рівень функціональної мобілізації. Ці труднощі лежать в основі так званих функціональних бар’єрів. Необхідно зазначити, що розмежування понять “перешкоди” та “труднощі” відповідно до зовнішніх і внутрішніх факторів бар’єрів не є абсолютним. Це зумовлено тим, що не тільки зовнішні перешкоди можуть викликати внутрішні труднощі, а й навпаки, внутрішні труднощі суб’єкта можуть призводити до утворення зовнішніх перешкод перед партнером. До того ж, бар’єри часто спричиняються ситуацією, в якій відбувається взаємодія. Так, наприклад, вони можуть виникати через невміння встановити контакт із партнером через порушення взаєморозуміння.

У своєму дослідженні С. І. Кисельгофф вказує на те, що психологічні труднощі можуть пояснюватися низьким рівнем розвитку комунікативних умінь і навичок самоорганізації [6]. Тому третім фактором, що породжує бар’єри взаємодії, можуть бути тематична (змістова) та операціональна сторони цієї взаємодії. Аналогічної думки дотримуються такі психологи, як В. І. Журавльов і Н. В. Яковлева та ін. [4; 14].

Н. В. Яковлева виділяє як причини виникнення бар’єрів “надкомунікабельність” і “наднекомунікабельність”. Нею встановлено зв’язок виникнення бар’єрів із низкою факторів: стилем керівництва, тривожністю, екстраверсією-інтраверсією, високим рівнем нейротизму, силою

нервової системи [14]. За її даними, причиною виникнення бар’єрів може бути незадоволена потреба у визнанні, причому знов-таки у зв’язку з віком. Цей зв’язок може поширюватися від однієї сфери взаємодії до іншої. Вікові особливості партнерів спілкування, за І. О. Зимньою, можуть викликати ускладнення [5].

Таким чином, в основі бар’єрів можуть лежати такі фактори: внутрішні труднощі, зовнішні перешкоди, характер міжособистісної взаємодії, в яких хоча б один із партнерів має дефіцит комунікативної компетентності, а також особистісні проблеми. Бар’єри можуть породжувати різноманітні психологічні та соціально-психологічні ефекти. Так, вони можуть пригнічувати активність і виявлятися в зовнішній пасивності, порушеннях моторики, мовлення або захисних реакцій. З погляду психічних станів і переживань, бар’єри можуть викликати внутрішнє напруження й негативні емоції, фрустрацію, “афект неадекватності”. У навчальній діяльності психологічний бар’єр доцільно розглядати як вплив негативного минулого досвіду тих, хто навчається, який перешкоджає розумінню й правильній оцінці ситуацій, фактів, закономірностей, вибору способів дії, стратегій розв’язання проблем, сприйняттю інновацій у навчальній діяльності, що насамперед виявляється в пізнавальній та комунікативній пасивності суб’єкта навчання та унеможлиблює належне виконання ним навчальних завдань [7].

Наведене свідчить, що більшість дослідників відзначають негативну функцію бар’єрів (пригнічують активність, блокують спілкування і т. д.). Тобто бар’єри трактуються як щось небажане, що створює перешкоду. Проте існують дослідження, автори яких дотримуються протилежної думки. Так, Р. Х. Шакуров вважає, що бар’єр — це універсальний і постійний атрибут життя, його обов’язковий і необхідний супутник [13]. Дослідник підкреслює зв’язок бар’єрів і потреб, вважаючи, що будь-яка потреба зможе перерости в дію, тільки якщо предмет, який її задовольняє, відділений від індивіда яким-небудь бар’єром. Виходячи з цього, автор виділяє такі функції бар’єрів:

- стабілізація: бар’єр зупиняє рух, надає йому статичності;
- корекція: зіштовхнувшись із перешкодою, рух змінює свій напрямок;
- енергетизація: енергія руху накопичується під впливом бар’єра, що її утримує;
- дозування: перешкоди дозують рух, визначають його міру;

- мобілізація: живі організми, зіштовхнувшись із перешкодою, мобілізують свої енергетичні та інші ресурси для її подолання;
- розвиток: зміни, які відбуваються в організмах при повторних мобілізаціях, закріплюються, що підвищує функціональні можливості цієї системи, надає їй нової якості;
- гальмування: бар'єр сповільнює рух, стримує активність;
- пригнічення (позбавлення): постійно блокуючи життєдіяльність організму, його запити, бар'єр послаблює та підриває його функціональні можливості.

З позицій активізації процесу навчання думка Р. Х. Шакурова про мобілізуючу та розвивальну функції бар'єра, які полягають у мобілізації внутрішніх ресурсів індивіда для подолання опору середовища процесу задоволення його потреб, є особливо значущою, оскільки бар'єри актуалізують і динамізують ресурси людини та регулюють її активність.

У працях Б. Д. Паригіна, Є. Д. Туманова, Р. Х. Шакурова також виділено позитивні функції бар'єрів. Вони відзначають і такі позитивні фактори психологічних бар'єрів, як перешкоджання втіленню поспішних і недостатньо продуманих рішень, для яких ще не створено об'єктивних умов або які не відповідають наявним потребам; перешкоджання тим модифікаціям нововведення, які псують його первинний зміст, охороняють таким чином сферу життєдіяльності людей від передчасних або шкідливих для неї нововведень.

Отже, з метою підвищення ефективності процесу навчання, слід брати до уваги такі види психологічних бар'єрів: когнітивний, смисловий, емоційний, бар'єри в спілкуванні та в різних видах інноваційної діяльності, психологічні бар'єри в педагогічній діяльності.

Головними ознаками, за якими виокремлюють психологічні бар'єри у навчальній діяльності студентів, є:

- об'єктивні характеристики перебігу навчальної діяльності, які зумовлюють виникнення перешкод і ускладнень, та суб'єктивні фактори переживання психічних станів напруженості, викликані різними внутрішніми причинами (незадоволеність собою, внутрішня тривога, занепокоєння та ін.);
- змістові та динамічні характеристики психологічних бар'єрів, які виявляються в різних видах психічної активності з

усвідомлення ускладнення, оцінювання його травмуючого впливу на особистість і навчальну діяльність і, залежно від цього, впливають на глибину емоційного переживання сформованої критичної ситуації.

Способи подолання психологічних бар'єрів спрямовані як на зниження травмуючого впливу негативних факторів, так і на пошук нових, нестандартних підходів і ефективне виконання навчальної діяльності.

Література

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 375 с.
2. Волобуєва О. Ф. Психологічні основи розвитку професійних іншомовних здібностей майбутнього військового професіонала: Моногр. / О. Ф. Волобуєва. — Хмельницький: НА ДПСУ, 2006. — 395 с.
3. Галыгин В. Ф. О проявлениях психологического барьера при внедрении АСУ / В. Ф. Галыгин // Соц.-психол. пробл. рук. и упр. кол. — М.: Знание, 1974. — 80 с.
4. Журавлев В. И. Основы педагогической конфликтологии. — М.: Прометей, 1998. — 267 с.
5. Зимняя И. А. Педагогическая психология: Учеб. пособие. — Ростов н/Д: Феникс, 1997. — 480 с.
6. Кисельгофф С. И. Формирование у студентов педагогических умений и навыков в условиях университетского образования. — Л., 1973. — 151 с.
7. Леонтьев А. Н. Психологические вопросы формирования личности студента // Психология в вузе. — 2003. — № 1/2. — С. 232–241.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. — М.: Просвещение, 1969. — 287 с.
9. Парыгин Б. Д. Психологический барьер и его проблемы // Совр. сост. и пробл. соц. психол. — М.: Знание, 1973. — 63 с.
10. Парыгин Б. Д. Социальная психология: Проблемы методологии, истории и теории. — СПб.: ИГУП, 1999. — 592 с.
11. Рояк А. А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка. — М.: Педагогика, 1988. — 120 с.
12. Туманов Е. Д. О функциях и типах психологических барьеров личности // Соц.-психол. и нравств. аспекты изуч. личности / Отв. ред. Е. В. Шорохова, В. П. Левкович. — М., 1988. — С. 82–86.
13. Шакуров Р. Х. Барьер как категория и его роль в деятельности // Вопр. психол. — 2001. — № 1. — С. 3–18.
14. Яковлева Н. В. Психолого-педагогические условия преодоления коммуникативных барьеров в процессе изучения иностранного языка: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н. В. Яковлева. — К., 2003. — 160 с.

Здійснено аналіз змісту концептуальних підходів до генези та впливу психологічних бар'єрів з метою активізації та підвищення ефективності процесу навчання іноземної мови. Розглянуто особливості дефініції "психологічний бар'єр", підходи до трактування її змісту, визначення функцій та виділення видів. Сформовано пропозицію щодо врахування головних ознак, що лежать в основі виділення психологічних бар'єрів у навчальній діяльності студентів.

Осуществлен анализ содержания концептуальных подходов к генезису и влиянию психологических барьеров с целью активизации и повышения эффективности процесса изучения иностранного языка. Рассмотрены особенности дефиниции "психологический барьер", трактование ее смысла, определения функций и видов. Сформировано предложение относительно учета главных признаков, которые лежат в основе определения психологических барьеров в учебной деятельности студентов.

The content's analysis of the conceptual approaches to genesis and influence of psychological barriers in the process of teaching of foreign language is carried out. The definition "psychological barrier", interpretation of its content, determination the functions and kinds are considered. The suggestion for taking into account the main signs of the psychological barriers in the educational activity of students is formed.

Надійшла 1 березня 2010 р.